

Edyta Chomentowska

Ośrodek Badań nad Geografią Historyczną Kościoła w Polsce

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Lublin, Polska

e-mail: chomentowska@kul.pl

 0000-0003-0465-8750

<https://doi.org/10.33077/uw.25448730.zbkh.2023.809>

Mapy w katolickich schematyzmach zakonnych z Europy Środkowo-Wschodniej (na przykładzie zbioru Biblioteki Uniwersyteckiej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II)

Abstract: Among the graphic representations found in books are maps. One type of print in which they also appear are religious schematisms (directories). Schematisms (lat. *schematismus*, *elenchus*, *catalog*) are official lists of the clergy of a particular ecclesiastical administration unit (diocese, religious province). Despite the popularity that religious directories gained in the first half of the 19th century, it is only from the second to third decade of the 20th century that we can speak of the maps included in them. In order to show the variety of representations, this article discusses some of the maps from religious schematisms stored in one of the largest collections of this type of prints in the world, namely in the University Library of the John Paul II Catholic University of Lublin (BU KUL). The subject of the analysis was cartographic representations, their content and forms of their production on the example of religious prints from the region of Central and Eastern Europe.

Keywords: schematism – directory – religious order – map – cartography – Central and Eastern Europe – University Library of the John Paul II Catholic University of Lublin

Słowa kluczowe: schematyzm – zakony – mapa – kartografia – Europa Środkowo-Wschodnia – Biblioteka Uniwersytecka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II

Wśród graficznych przedstawień, które znaleźć można w książkach, pojawiają się mapy. Poza atlasami geograficznymi, gdzie stanowią one podstawowe źródło informacji, są one często uzupełnieniem tekstu publikacji, ułatwiającym jego zrozumienie, pozwalającym prześledzić i zinterpretować aspekty, które nie zostały w nim omówione lub znacznie łatwiej je zaprezentować w formie obrazu niż słowa pisanego. Jednym z rodzajów druków, w którym występują mapy są też schematyzmmy kościelne.

Schematyzmmy (występujące najczęściej również pod łacińskimi nazwami *schematismus*, *elenchus*, oraz polskimi: katalog, rocznik) są urzędowymi wykazami osobowymi duchowieństwa określonej jednostki administracji kościelnej (diecezji, prowincji zakonnej, jednego lub kilku domów zakonnych). Są to druki wydane za wiedzą i pozwoleniem przełożonego, mające charakter użytkowy. Zapewniają dostęp do informacji o strukturze organizacyjnej i administracyjnej jednostki kościelnej. Ich adresatami są głównie duchowni diecezjalni lub zakonni oraz personel pomocniczy (niekiedy świecki), pełniący pewne funkcje przede wszystkim w duszpasterstwie diecezjalnym¹. Tego rodzaju publikacje były już wielokrotnie podstawą opracowań polskich naukowców: jako przyczynki do badań nad historią książki, historią poszczególnych diecezji czy zakonów i zgromadzeń oraz konkretnych analiz źródłoznawczych². Te specyficzne publikacje, które same są często wykorzystywane do tworzenia prac kartograficznych³, tym razem stają się przedmiotem rozważań właśnie pod

1 Ł. Krucki, *Rubrycele i schematyzmmy archidiecezji gnieźnieńskiej. Katalog druków przechowywanych w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie*, Gniezno 2016, s. 9.

2 Bogate zestawienie literatury dotyczącej schematyzmów z ziem polskich, zob. Ł. Krucki, *Rubrycele i schematyzmmy archidiecezji gnieźnieńskiej (1532–2019)*, „Roczniki Teologiczne” 2020, t. 67, z. 4, s. 5–8. Na temat schematyzmów zakonnych zob. m.in.: S. Librowski, *Katalog rubrycel i schematyzmów diecezji i zakonów historycznej Polski znajdujących się w Księgozbiornie Podręcznym Archiwum Diecezjalnego we Włocławku*, cz. 2, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 27(1973), s. 57–130 (druki zakonne); E. Chomentowska, *Katalog schematyzmów i rubrycel zakonnych w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II. Schematyzmmy generalne oraz druki jednostek administracji zakonnej poza Polską. Catalogue of religious schematisms (directories) and rubrycles in the collection of the University Library of the John Paul II the Catholic University of Lublin. General schematisms and prints of religious administration units outside Poland*, Lublin 2023; też, *Bibliografia schematyzmów zakonów męskich z ziem dawnej Rzeczypospolitej z lat 1718–1918. Bibliography of schematisms of male religious orders in the former Poland between 1718–1918*, Lublin 2016; też, *Schematyzmmy zakonów męskich z ziem dawnej Rzeczypospolitej z lat 1718–1918. Studium źródłoznawcze*, Lublin 2016; też, *Schematyzmmy karmelitów prowincji galicyjskiej*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2022, t. 119, s. 51–64, [online] <https://doi.org/10.31743/abmk.12319>. [dostęp 13.12.2023]; też, *Skład personalny klasztoru w Radecznicy w latach 1858–1863 w świetle schematyzmów zakonnych*, [w:] *Na tym miejscu chwala Ojca Najwyższego odprawiać się będzie... W setną rocznicę rewindykacji klasztoru oo. Bernardynów w Radecznicy*, red. I.M. Janusz, A.K. Sitnik, Kalwaria Zebrzydowska 2019, s. 83–107.

3 *Atlas historyczny (archi)diecezji lubelskiej 1805–2010. The Atlas of the Lublin (Arch)Diocese 1805–2010*, praca zespołowa pod red. H. Gapskiego, Lublin 2011; *Atlas historyczny metropolii przemyskiej. (Archi)diecezja przemyska, diecezja rzeszowska, diecezja zamojsko-lubaczowska ok.*

kątem zamieszczanych w nich map. Bogumił Szady przypomina, iż metody pracy z mapą dawną określane są przez dyscyplinę naukową konkretnego badacza (co warunkuje odmienny sposób traktowania map dawnych przez historyków, geografów i kartografów. Zapewne można poszerzyć to grono m.in. o urbanistów, historyków sztuki i archeologów)⁴. W takim ujęciu mapa staje się też przedmiotem zainteresowania znawcy druku i książki jako jeden z elementów w niej zawarty. Z kolei historycy, korzystając z map jako źródła informacji o przeszłości i zwracając uwagę na kwestie dotyczące sieci osadniczej, komunikacyjnej, nazewnictwa, identyfikacji obiektów i podziałów terytorialnych, również biorą pod uwagę miejsce zamieszczenia tego rodzaju przedstawień.

Mapy, zwłaszcza z wieków wcześniejszych, są bardzo często obiektem rozważań zarówno pod kątem kartograficznym, jaki i historycznym i źródłoznawczym⁵. Tymczasem kartowanie przestrzeni zakonnej na potrzeby publikacji w schematyzmach nie było jeszcze przedmiotem szerszych rozważań. Stąd też podstawowym celem niniejszego tekstu jest przedstawienie szerszemu forum map w tego rodzaju źródłach historycznych. Omówienie ich elementów, wskazanie różnic i podobieństw nawet na kilku przykładach, daje już podstawę do wstępnych wniosków, do weryfikacji podczas dalszych badań. Możliwe jest też orientacyjne wskazanie, kiedy mogły pojawić się pierwsze mapy w schematyzmach, wspomniane zaś omówienie zasobu danych przekazywanych w formie kartograficznej, pozwoli przedstawić również kilka uwag na temat ich wartości dla ówczesnego czytelnika oraz możliwości wykorzystania ich współcześnie.

Schematyzmy zakonne są, jak wspomniano, wykazami personalnymi zakonników wchodzącymi w skład konkretnej jednostki administracji zakonnej, dla której został rocznik sporządzony. Chociaż najważniejsze dotyczą danych osobowych jej członków, to katalogi zawierają też wiadomości o miejscach przebywania poszczególnych osób. Te miejsca to przede wszystkim domy zakonne różnego szczebla należące do danej jednostki organizacyjnej, ale też poza nią (na przykład kurie generalne zakonów, misje zagraniczne, zamieszkanie w innej prowincji na czas studiów czy wykonywania obowiązków duszpasterskich). Odnośnie lokalizacji domu zakonnego, początkowo w schematyzmach podawano nazwę miejscowości, ewentualnie wezwanie, najczęściej kościoła

1340–2018. *The historical Atlas of the Metropolis of Przemyśl. (Archi)Diocese of Przemyśl, Diocese of Rzeszów, Diocese of Zamość-Lubaczów*, praca zespołowa pod red. H. Gapskiego, współaut. E. Chomentowska i in., Lublin 2019.

4 B. Szady, *Dawna mapa jako źródło w badaniach geograficzno-historycznych w Polsce*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2018, t. 66, nr 2, s. 131.

5 Zob. np. *Dawne mapy jako źródła historyczne*, red. B. Konopska, Warszawa 2012; *Dawne mapy jako źródła w badaniach geograficznych i historycznych*, red. B. Konopska, J. Ostrowski, Warszawa 2014; *Źródła kartograficzne w badaniach krajoznawstwa kulturowego*, red. J. Plit, J. Nita, Sosnowiec 2012.

klasztornego (lub klasztoru), którego obsada personalna dotyczyła. Z czasem zakres informacji był poszerzany. Pojawił się dokładny adres, informowano o najbliższej poczcie, stacji kolejowej. Wraz z rozwojem technologii dodawano wiadomości o innych narzędziach komunikacji, a więc numerze telefonu czy adresie e-mailowym. Wszystkie te dane dotyczące placówki zakonnej w zależności od okresu, dla którego powstał katalog pozwalają na bardziej lub mniej dokładną jej lokalizację w przestrzeni. Z tego też powodu schematyzmy zdają się pierwszym źródłem informacji o ich lokalizacji, przydatnym szczególnie dla większej liczby klasztorów.

Z perspektywy czytelnika otrzymującego taki wykaz placówek naturalna wydaje się chęć poznania ich rozmieszczenia, a najlepszą metodą prezentacji – mapa jako element obrazujący ich geograficzne położenie, w tym na przykład w kontekście diecezji czy struktury administracji publicznej. Rozwiązania takie spotyka się w drukach współczesnych dotyczących przede wszystkim struktur diecezjalnych. Są to zazwyczaj mapy całej diecezji, placówek duszpasterskich w danym dekanacie, a w przypadku większych miast również ich plany wraz z lokalizacją kościołów⁶. Tymczasem w stosunku do druków zakonnych obrazowanie za pomocą map nie jest tak oczywiste, jakby mogło się zdawać, nawet współcześnie.

Wstępna analiza schematyzmów zakonnych zarówno z ziem polskich, jak i spoza nich wskazuje, że chociaż katalogi znane są od co najmniej początku XVIII w., to mapy zaczęły być w nich publikowane stosunkowo późno i sporadycznie. Mimo popularności, a tym samym systematyczności publikacji, którą katalogi zakonne zyskują w pierwszej połowie XIX w., o mapach w nich zamieszczanych, jak się zdaje, mówić należy dopiero od drugiej – trzeciej dekady XX w., a jednym z pierwszych zakonów je publikujących byli jezuici. Jeżeli ten rodzaj ilustracji pojawił się wcześniej, to były to pojedyncze przypadki i mogą być traktowane jako rzadkość w tego rodzaju wydawnictwach. Trudno obecnie określić, co było powodem braku ujęć kartograficznych. Czy były to wysokie koszty sporządzenia mapy? Trudno ten motyw odrzucić, ale też uznać go za wystarczający zważywszy, że od co najmniej końca XIX w. w katalogach zamieszczane były litografie, rysunki, fotografie a niektóre druki oprawiano w bogato zdobione okładziny. Prawdopodobne jest, że schematyzmy traktowano przede wszystkim jako wykazy osobowe aktualizowane co roku i tym samym nie myślano o konieczności przedstawiania rozmieszczenia klasztorów w przestrzeni i nie dostrzegano potrzeby takich rozwiązań.

Z uwagi na rozległość zagadnienia, w niniejszym tekście zdecydowano się zaprezentować część map ze schematyzmów zakonnych przechowywanych

6 Np. *Schematyzm diecezji legnickiej 1997*, oprac. J. Lisowski, W. Mróz, P. Nowosielski i in., Legnica [1997], 328 ss.

w jednym z największych zbiorów tego rodzaju druków na świecie, a mianowicie w Bibliotece Uniwersyteckiej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II (dalej BU KUL). Przedmiotem analizy stały się przedstawienia kartograficzne, ich treść oraz formy ich wykonania w drukach zakonnych z regionu Europy Środkowo-Wschodniej⁷. Zamieszczone są w siedmiu rocznikach należących do dwóch zakonów i ich pięciu prowincji. Są to: dwie prowincje jezuitów (czeska i węgierska – łącznie cztery roczniki i pięć map), trzy prowincje Zakonu Braci Mniejszych z obszaru Bałkanów: chorwacka, dalmacka i hercegowińska (trzy roczniki, cztery mapy). Nie jest to liczbowo znaczący zbiór, ale tak różnorodny, że daje możliwość choćby wstępnego porównania prac należących do różnych zakonów i prowincji z podobnego obszaru kulturowego, a nawet – w przypadku krajów bałkańskich – połączonego wspólną historią oraz tradycją.

W zasobie BU KUL najwięcej roczników katalogów szczebla prowincji zawierających mapy należy do prowincji węgierskiej zakonu jezuitów. Występują one w rocznikach na 1940, 1948 i 1949 r.⁸

Pierwsza, z 1940 r. (*Provincia Hungariae S.J.*) została opublikowana na końcu katalogu (Fot. 1)⁹.

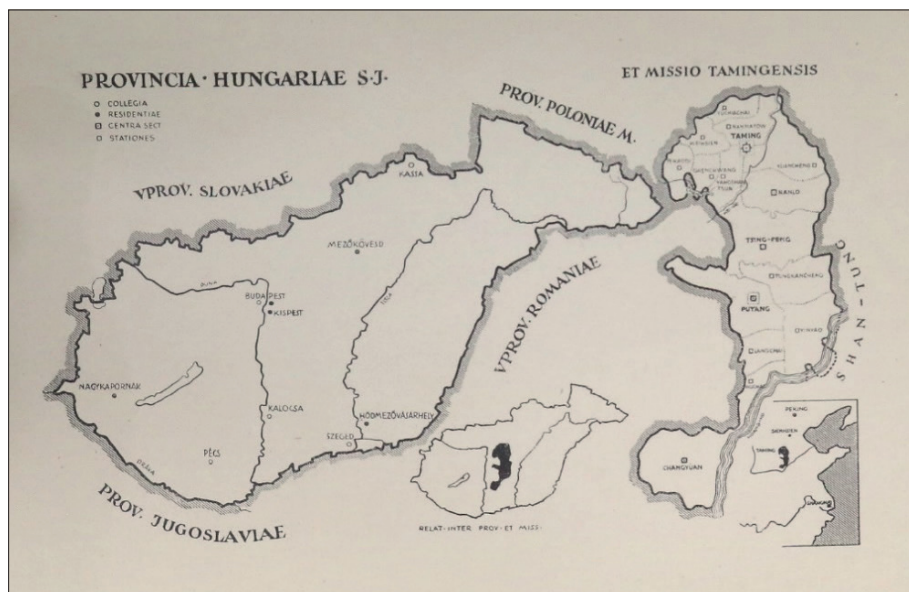
Kartowany obszar prowincji węgierskiej i jej misji zaprezentowano za pomocą kompozycji czterech map oraz użycia przede wszystkim metody wyspowej (jedyne elementy odbiegające od *stricte* tej metody to nazwy prowincji sąsiadujących z węgierską bez nawet schematycznego oznaczenia ich granic). Tylko karton (niewielka mapa zamieszczona na mapie głównej, prezentująca istotną treść, ale niemieszczącą się na mapie głównej) ukazujący położenie misji na terenie Chin odbiega grafiką, gdyż przedstawia zasięg treści do ramki mapy. Domy zakonne w prowincji oznaczono odpowiednimi sygnaturami, ale bez podania nazw. Dla ułatwienia lokalizacji ujęto na mapie jezioro Balaton oraz najważniejsze rzeki – Dunaj i Cisę (bez dopływów), których bieg wyznaczono jedynie do granic państwa, odpowiadających granicom prowincji zakonnej. Podobną pomocą dla zorientowania się w przestrzeni jest zamieszczenie wspomnianych nazw prowincji jezuickich.

7 Europa Środkowo-Wschodnia w tym przedstawieniu rozumiana jest w jednym z najszerszych ujęć terminologicznych, które obejmuje również Bałkany, zob. np. R. Zenderowski, *Europa Środkowa jako «ucieczka przed Wschodem» czy «pomost» między Wschodem i Zachodem?*, [w:] *Europa Środkowa. Wspólnota czy zbiorowość?*, red. R. Zenderowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 2004, s. 36–48.

8 *Catalogus Provinciae Hungariae Societatis Iesu anni 1940*, Budapestini 1940; *Catalogus Provinciae Hungariae Societatis Iesu ineunte anno MCMXLVIII*, Budapestini 1948; *Catalogus Provinciae Hungariae Societatis Iesu ineunte anno MCMXLIX*, Budapestini [1949].

9 *Catalogus Provinciae Hungariae [...] anni 1940...*, s. [73].

Fot. 1. *Provincia Hungariae S.J.*

Źródło: *Catalogus provinciae Hungariae Societatis Iesu anni 1940*, Budapestini 1940, s. [73].

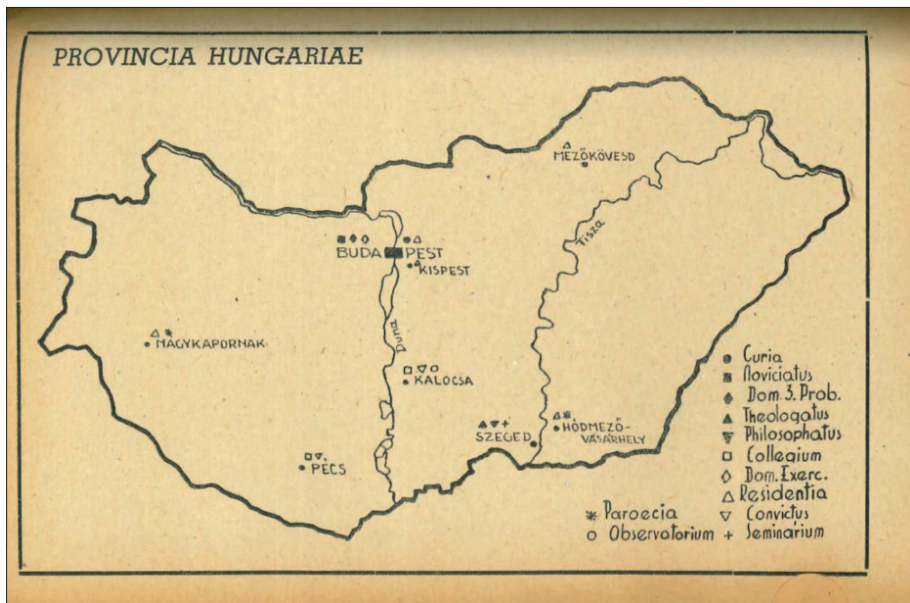
Zdjęcie: E. Chomentowska

Z elementów treści spoza obrazu kartograficznego omawiany przykład zawiera tytuł oraz legendę. Obejmuje ona jednak tylko objaśnienie znaków geometrycznych użytych na mapie; nie zawiera nazwiska autora, roku wykonania mapy, a nawet skali (ani w formie liczbowej, ani w formie podziałki). Ponadto zamieszczono w druku dość dokładne przedstawienie misji w Chinach podległej właśnie jednostce węgierskiej. Zostało ono sporządzone w podobnej formie jak mapa prowincji macierzystej, jednak oprócz terytorium misji zaznaczone zostały granice wewnętrzne odpowiadające być może granicom jednostek administracyjnych kraju. Takiego oznaczenia czytelnik może się jedynie domyślać ze względu na brak opisu sygnatur liniowych (takich jak granice administracyjne, rzeki) i dopiero sięgnięcie do innych źródeł pozwoli na jednoznaczne ustalenie ich rodzaju. Oprócz tego przyjęto inne, interesujące rozwiązanie. Polega ono na zaznaczeniu wspomnianego obszaru misyjnego z uwzględnieniem granic administracji państwowej nie tylko na fragmencie mapy Chin (w formie kartonu), ale również ukazaniu go na tle Węgier (prowincji macierzystej) jako mapie przeglądowej. Dzięki temu możliwe jest ocenienie wielkości i proporcji obu jednostek administracji zakonnej.

W drukach z 1948 i 1949 r. mapy (obie zatytułowane *Provincia Hungariae*) przeniesione zostały na początek schematyzmu i nie zawierają już lokalizacji misji.

Mapa na 1948 r. została ujęta co prawda w ramce, ale jest to typowo wyspowa przedstawię obrazu kartograficznego, w dodatku z uproszczonymi granicami (Fot. 2). Wykaz użytych sygnatur został znacząco rozbudowany w porównaniu z 1940 r., gdyż zamiast czterech, wyodrębniono 12 kategorii placówek. Ponadto, pozostawiając dwie główne rzeki, zrezygnowano z oznaczenia Balatonu jako punktu orientacyjnego. Pominięto też jakiegokolwiek wyodrębnienie sąsiednich prowincji czy innych jednostek administracyjnych ułatwiających lokalizację kartografowanego obszaru¹⁰.

Fot. 2. *Provincia Hungariae*.

Źródło: *Catalogus Provinciae Hungariae Societatis Iesu ineunte anno MCMXLVIII*,
Budapestini 1948, s. 2. Zdjęcie: E. Chomentowska

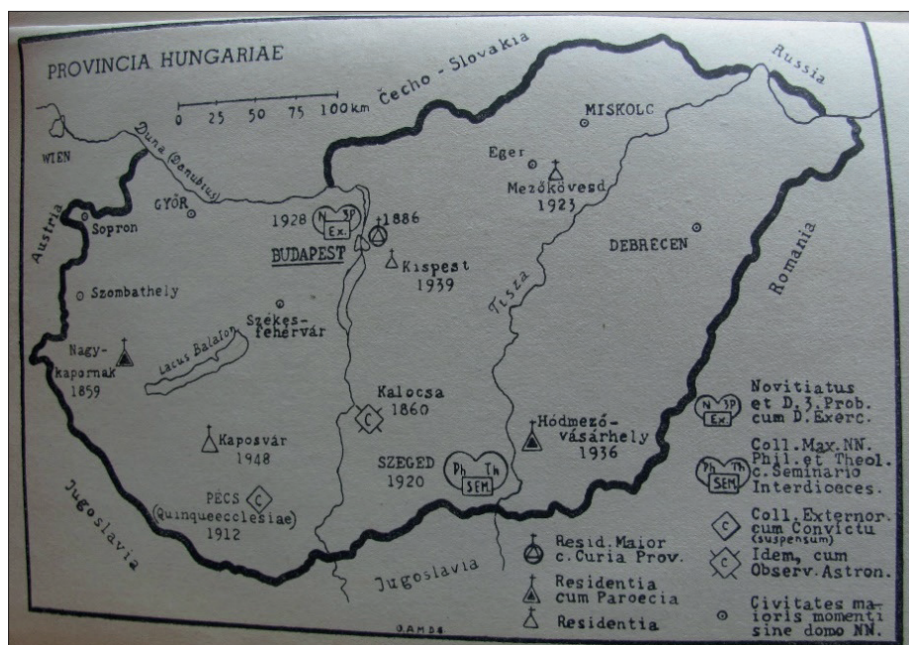
Ostatnia z map „węgierskich” w zbiorze BU KUL wydrukowana w katalogu z 1949 r., zdaje się jedną z bogatszych, biorąc pod uwagę użytą grafikę sygnatur kartograficznych na oznaczenie domów zakonnych (Fot. 3). Użyto dla nich ośmiu rodzajów znaków kartograficznych, które – jak i ich objaśnienia opisowe – są szczególnie rozbudowane, będąc w swojej graficznej formie połączeniem metody geometrycznej oraz literowej¹¹. Podobna uwaga dotyczy opisu w treści mapy, który oprócz nazw miejscowości z domami zakonnymi

¹⁰ *Catalogus Provinciae Hungariae [...] anno MCMXLVIII...*, s. 2.

¹¹ M. Pieniżek, M. Zych, *Mapy statystyczne. Opracowanie i prezentacja danych*, Warszawa 2017, s. 33.

czy innych ważnych miast w kraju zawiera wskazanie roku ich powstania. Pownownie dodano, tym razem podpisaną w treści mapy, lokalizację Balatonu. Sieć głównych rzek nie została ograniczona jedynie do obszaru Węgier, jak miało to miejsce wcześniej, ale ukazano ich bieg również poza granicami państwa¹².

Fot. 3. *Provincia Hungariae*.

Źródło: *Provinciae Hungariae Societatis Iesu ineunte anno MCMXLIX*, Budapestini [1949], s. [2]. Zdjęcie: E. Chomentowska

W przeciwieństwie do opisanych wcześniej dwóch map zamiast sąsiadujących prowincji czy zaznaczenia jedynie konturu samej prowincji wskazano otaczające Węgry państwa (Rosję, Rumunię, Jugosławię, Austrię, z zaznaczonym również położeniem Wiednia, oraz Czechosłowację). Jako jedyna z map prowincji węgierskiej zawiera skalę liniową od 0 do 100 km (liczoną co 25 jednostek).

W roczniku prowincji czeskiej na 1939 r.¹³ znaleźć można dwie mapy. Każda z nich jest interesująca z uwagi na zasób informacji na nich umieszczonych. Już tytuł pierwszej: *Nova Provincia Bohemiae et Viceprovincia Slovakiae* (Fot. 4) wskazuje, że miały miejsce zmiany w strukturze prowincjalnej¹⁴. Według *Data*

12 *Catalogus Provinciae Hungariae* [...] anno MCMXLIX..., s. [2].

13 *Catalogus Provinciae Bohemiae Societatis Iesu ineunte anno 1939*, Pragae [1939].

14 *Catalogus Provinciae Bohemiae* [...], s. 3.

chronologica originis evolutionis regionum provinciarum 1774–1958 był to podział przeprowadzony 28 X 1938 r., polegający na uznaniu wiceprovincji słowackiej za niezależną oraz zmianie dotychczasowej nazwy czechosłowackiej na czeską¹⁵. Miesiąc później (26 XI 1938 r.) terytorium nazwane Sudetenland włączono do prowincji austriackiej (dwa kolegia i dwa domy)¹⁶. Inaczej ten fakt przedstawia tekst dotyczący historii podziału prowincji zamieszczony w katalogu na 1939 r. tuż przed mapą oraz ona sama. Otóż, wiceprovincja słowacka została wyodrębniona 23 VIII 1938 r., zaś 26 XI 1938 r. nie tylko wyłączono owe cztery placówki do prowincji austriackiej (Mariaschein, Duppau, Bodenbach, Tetschen), ale także rezydencję w Troppau (Opawa) do prowincji wschodnioniemieckiej, a rezydencję w Těšinie (Cieszynie) – do prowincji małopolskiej¹⁷. Tym samym niniejsze przedstawienie kartograficzne ukazuje lokalizację domów zakonnych jezuitów prowincji czeskiej, ale również granice kolejnych podziałów wyraźnie zaznaczone trzema rodzajami linii i placówki, które odłączono od omawianej prowincji. Mapa ta jest znakomitym przykładem znaczenia kartografii w wizualizacji struktur i ich zmian, której czytelnikowi/użytkownikowi nie zastąpią wykazy mające w takim przypadku charakter raczej uzupełniający.

Fot. 4. *Nova Provincia Bohemiae et viceprovincia Slovakiae.*

Źródło: *Catalogus Provinciae Bohemiae Societatis Iesu ineunte anno 1939*,
Pragae [1939], s. 3. Zdjęcie: E. Chomentowska

15 J. Fejers, J. De Cock, *Data chronologica originis et evolutionis regionum provinciarum 1774–1958*, Rzym 1997, s. 28, [online] https://arsi.jesuits.global/wp-content/uploads/2022/03/data_chronologica_pre1958.pdf [dostęp 30.10.2023].

16 Tamże, s. 15.

17 *Catalogus Provinciae Bohemiae* [...], s. 2.

Druga mapa zatytułowana *Antiqua Provincia Bohemiae 1623–1773* jest kolejną wykonaną klasyczną metodą wyspawą (Fot. 5). Można powiedzieć, że jest swego rodzaju wyjątkiem, gdyż odnosi się nie do ówczesnej lokalizacji domów zakonnych, ale do przeszłości, i ukazuje kształtowanie się sieci placówek. Jest to prezentacja dawnej prowincji czeskiej we wskazanym w tytule okresie. Obszar zakreślony granicą zewnętrzną podzielono na mniejsze jednostki, których charakter nie jest znany z treści legendy (zapewne są to fragmenty terytoriów diecezji, na których działali jezuici prowincji czeskiej). Na mapie przedstawiono wszystkie domy z wykazu zamieszczonego na stronie wcześniejszej katalogu (wraz z rokiem ich erygowania)¹⁸.

Fot. 5. *Antiqua Provincia Bohemiae 1623–1773*.

Źródło: *Catalogus Provinciae Bohemiae Societatis Iesu ineunte anno 1939*, Prague [1939], s. 4. Zdjęcie: E. Chomentowska

Interesujący jest wykaz sygnatur, w którym obok kolegiów i rezydencji wyszczególniono siedziby uniwersytetów zamiast na przykład biskupstw. Ujęcie tego rodzaju placówek spowodowało, że na omawianym przedstawieniu kartograficznym widnieje interesujący punkt. W ten bowiem sposób oznaczono obok Pragi, Ołomuńca i Wrocławia – Nysę. Jest to umiejscowienie jezuickiego

18 Tamże, s. 4.

kolegium zwanego „Carolinum”. W planach jego fundatora – biskupa wrocławskiego Karola Habsburga – miało stać się właśnie uniwersytetem. Nagła śmierć biskupa spowodowała upadek tych planów, ale kolegium jako takie stało się znanym nie tylko na Śląsku ośrodkiem edukacyjnym¹⁹.

Kolejne mapy w schematyzmach powstały dla zakonu franciszkanów. Znaleźć je można w trzech rocznikach Zakonu Braci Mniejszych trzech prowincji z terenu Bałkanów: chorwackiej²⁰, dalmackiej²¹ i hercegowińskiej²² (łącznie pięć map).

Do tej grupy należy jedna z najstarszych map z analizowanego zbioru, w dodatku jedna z nielicznych, przy której wymieniono jej autora (Fot. 6). Znajduje się ona w katalogu prowincji hercegowińskiej na 1933 r.²³ Mapę wykonano metodą cieniowania (odzwierciedla teren poprzez użycie odpowiedniego kąta padania światła, w zależności od jego nachylenia)²⁴. Tym samym jest ona atrakcyjna wizualnie, gdyż daje wrażenie plastyczności rzeźby terenu, jednak nie należy do wyraźnych przedstawień kartograficznych z uwagi na słabą jakość druku zamieszczonej w schematyzmie ilustracji. Brakuje wyraźnej lokalizacji klasztorów oraz nazewnictwa w treści mapy, a czytelność elementów samej legendy jest słaba. Dostępne materiały nie dają jednoznacznej odpowiedzi, czym spowodowany został taki stan: może to być zarówno kwestia metody druku, upływu czasu i pogorszenia się widoczności pewnych elementów, jak też jakość wykonania samej mapy. Rodzi się pytanie: czy mapa była sporządzona i przeznaczona od samego początku do tego rodzaju publikacji, czy też została wykorzystana mapa istniejąca już wcześniej (a przynajmniej jej warstwa podkładowa) i jedynie dostosowana do potrzeb wydawnictwa?

Mimo trudności z odczytaniem samej treści mapy możliwe jest omówienie przynajmniej niektórych zagadnień związanych z nią samą. Mapa *Provincia Hercegovinae missionis Franciscanae O.F.M. Dioecesis: Mostar – Trebinje – Duvno* została ograniczona ramką, poniżej której znajduje się dodatkowy napis (*Imago ectypa territorii Provinciae Hercegovinae*). Legenda zamieszczona w lewym dolnym rogu zawiera oprócz tytułu wykaz sygnatur przede wszystkim liniowych, ale i jedną geometryczną, skalę (1:300 000) oraz nazwisko

19 J. Kwiatek, *Początki gimnazjów na Górnym Śląsku – od jezuickiego «Carolinum» do reform Wilhelma Humboldta*, „Kwartalnik Opolski” 2010, nr 4, s. 44–45.

20 *Šematizam Hrvatske franjevačke provincije svetog Ćirila i Metoda*, Zagreb 1969.

21 *Schematismus Provinciae Dalmatae SS. Redemptoris Ordinis Fratrum Minorum (Croatia-Jugoslavia) anno 1965*, Spalati 1965.

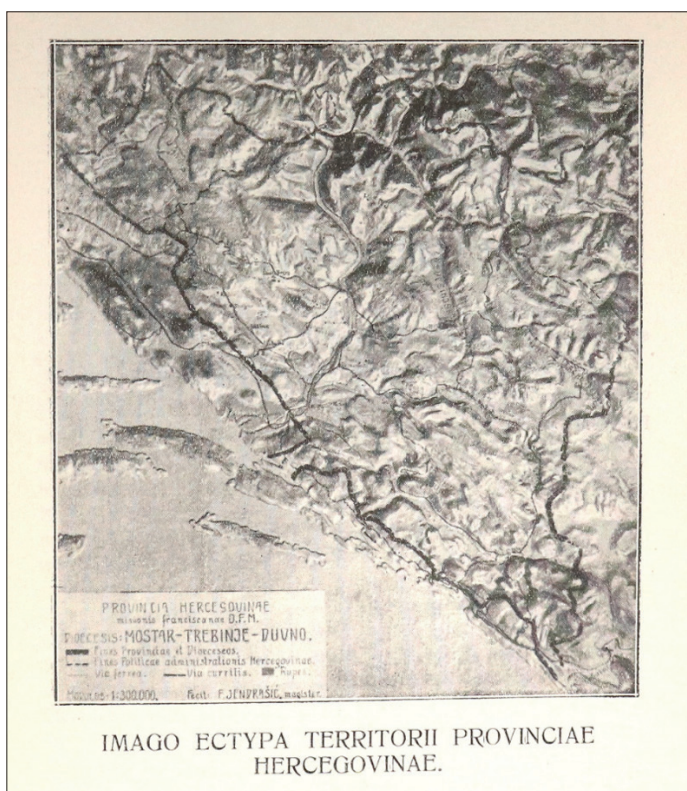
22 *Schematismus almae missionariae provinciae Ordinis Fratrum Minorum in Hercegovina ad Annum Iubilarem Christi Redemptoris 1933*, Sarajevi 1933.

23 Tamże, s. 13.

24 *Metody przedstawiania rzeźby terenu na mapach*, [online] <https://zpe.gov.pl/pdf/P116BHY-ux> [dostęp 05.11.2023]; *Funkcja Cieniowanie rzeźby terenu*, [online] <https://doc.arcgis.com/pl/arcgis-online/analyze/hillshade-function.htm> [dostęp 05.11.2023].

autora. Był nim F. Jendrašić (magister?), jednak nie wiadomo, czy on sam był franciszkaninem, czy jedynie zlecono mu pracę kartograficzną²⁵.

Fot. 6. *Provincia Hercegovinae missionis Franciscanae O.F.M. Dioecesis: Mostar – Trebinje – Duvno.*

Źródło: *Schematismus almae missionariae provinciae Ordinis Fratrum Minorum in Hercegovina ad Annum Iubilarem Christi Redemptoris 1933*, Sarajevi 1933, s. [13]. Zdjęcie: E. Chomentowska

Na omawianym przedstawieniu najbardziej widoczne są granice prowincji tożsame z granicami diecezji: Mostar, Trebinje i Duvno, na terenie których leżała. Co prawda twórca umieścił też lokalizację domów zakonnych, ale w przeciwieństwie do wyraźnej (pogrubionej) linii ciągłej granicy, jest ona słabo czytelna z uwagi na wybór wizualizacji kartograficznej. Jeszcze trudniejsze do identyfikacji są polityczne granice administracyjne Hercegowiny. Ponadto, co rzadkie w mapach zakonnych, oznaczono sieci drogową i kolejową, chociaż ich przebiegu z uwagi na jakość obrazowania można się jedynie domyślać.

25 *Schematismus almae missionariae [...] 1933...*, s. [13].

Szeroki zakres treści, inny niż opisany powyżej, uwzględniający nie tylko kwestie zakonne, ale również diecezjalne, zaprezentowano na dwóch mapach zamieszczonych w formie rozkładanych wklejek w katalogu franciszkanów prowincji dalmackiej pw. Najświętszego Odkupiciela na 1965 r.²⁶

Jedną z map, obejmującą większy obszar i zawierającą mniej szczegółów jest *Topographica tabula provinciarum Franciscalium, O.F.M. in Jugoslavia* (Fot. 7). Prezentuje ona wszystkie prowincje Zakonu Braci Mniejszych na terytorium Jugosławii. Legenda zawiera skalę (1:1 500 000), miejsce i rok powstania mapy (Rzym 1965 r.), jednak bez podania autora²⁷. Zostały też zaprezentowane w niej dwie sygnatury liniowe i dwie geometryczne; zabrakło jednak omówienia, co oznacza zamieszczenie na mapie trzech równoległe położonych względem siebie, krótkich linii (granice między dwiema prowincjami dalmackimi [?]).

Fot. 7. *Topographica tabula provinciarum Franciscalium, O.F.M. in Jugoslavia*.

Źródło: *Schematismus Provinciae Dalmatae SS. Redemptoris Ordinis Fratrum Minorum (Croatia – Jugoslavia) anno 1965*, Spalati 1965, po s. 206. Zdjęcie: E. Chomentowska

26 *Schematismus Provinciae Dalmatae...*, po s. 67, 206; *Povijest Provincije*, [online] <https://www.franjevci-split.hr/povijest-provincije/> [dostęp 05.11.2023].

27 Tamże, po s. 206.

Treść mapy została zaprezentowana do ramek stanowiących jej ograniczenie. Na obszarze z wyznaczonymi granicami poszczególnych prowincji (słoweńskiej, chorwackiej, dwóch dalmackich, bośniackiej i hercegowińskiej) oraz granicami państwowymi z podaniem nazw krajów sąsiadujących (Austrii, Węgier, Rumunii, Bułgarii i Albanii) umiejscowiono siedziby prowincjałów (stolice prowincji zakonnych) oraz stolice diecezji. Zauważyć można, że w większości przypadków siedziby domów prowincjalnych, znajdowały się w stolicach poszczególnych republik wchodzących w skład Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii. Wyjątkami były stolica prowincji hercegowińskiej w Mostarze oraz stolice prowincji dalmackich – mieszczące się w Splicie i Zadarze.

Dość trudny do prześledzenia na omawianej mapie jest przebieg granicy między prowincją dalmacką pw. Najświętszego Odkupiciela (z siedzibą w Splicie)²⁸ a prowincją dalmacką pw. św. Hieronima (z siedzibą w Zadarze)²⁹. Zapewne wpływ na taki stan miała rozbudowana linia brzegowa obszaru, na którym swoje klasztory miały obie jednostki, a których rozdzielenie w takiej skali było znacznie utrudnione. Czytelność mapy jeszcze bardziej komplikuje się w połączeniu z przedstawionym stroną wcześniej zestawieniem informacji na temat każdej z prowincji. Zawiera ono kolejno: pełną nazwę prowincji, jej wezwanie, dokładny adres domu prowincjalnego, liczbę konwentów i domów filialnych, zakonników, obsługiwanych parafii oraz wiernych w parafiach³⁰. Ponadto podano w nim nazwy diecezji, na terenie których funkcjonowały poszczególne prowincje zakonne. Brak granic diecezji oraz zaznaczenie nie nazw biskupstw a tylko ich stolic znacząco utrudnia identyfikację poszczególnych jednostek administracji kościelnej z powyższym wykazem. Dodanie tych elementów ukazałoby zasięg prowincji zakonnych na terytorium diecezjalnym. Poza tym przebieg granicy prowincji bośniackiej wskazuje jej funkcjonowanie na obszarze archidiecezji sarajewskiej (Vrhbosna/Sarajewo) oraz diecezji Banja Luki³¹, a tym samym oddzielenie jej granicą (w pewnym miejscu, mniej więcej pośrodku zaznaczoną przerwana linią) od archidiecezji belgradzkiej³² oraz diecezji skopijskiej³³. Tymczasem w wykazie uwzględnione zostały wszystkie te cztery biskupstwa jako miejsce działalności zakonników tejsze prowincji.

28 *Povijest Provincije*, [online] <https://www.franjevci-split.hr/povijest-provincije/> [dostęp 05.11.2023].

29 *Povijest Provincije*, [online] <https://ofm-sv-jeronim.hr/povjesni-pregled/> [dostęp 05.11.2023].

30 *Schematismus Provinciae Dalmatae...*, s. 205–206.

31 *Catholic dioceses in Bosnia and Herzegovina*, [online] <http://www.gcatholic.org/dioceses/country/BA-type.htm#metr> [dostęp 05.11.2023].

32 *Catholic dioceses in Republic of Serbia (Serbia)*, [online] <http://www.gcatholic.org/dioceses/country/RS-type.htm> [dostęp 05.11.2023].

33 *Dioecese od Skopje*, [online] <http://www.gcatholic.org/dioceses/dioecese/skop0.htm> [dostęp 05.11.2023].

Na drugiej mapie pt. *Topographica tabula Provinciae SS. Redemptoris, O.F.M. in Dalmatia* przedstawiono już samą prowincję pw. Najświętszego Zbawiciela, której schematyzm dotyczy. Jej zasięg obejmuje obszar Dalmacji z zaznaczonymi granicami prowincji, ale też granicami diecezji (również bez podania ich nazw), na terenie których jednostka zakonna funkcjonowała oraz częściowymi granicami i nazwami sąsiednich prowincji franciszkańskich. W obrębie ramki mapy głównej zamieszczono ponadto schematyczny plan Zagrzebia ze wskazaniem lokalizacji klasztoru braci mniejszych (Fot. 8).

Fot. 8. *Topographica tabula Provinciae SS. Redemptoris, O.F.M. in Dalmatia*.

Źródło: *Schematismus Provinciae Dalmatae SS. Redemptoris Ordinis Fratrum Minorum (Croatia – Jugoslavia) anno 1965*, Spalati 1965, po s. 67. Zdjęcie: E. Chomentowska

Nazewnictwo ujęte na mapie zarezerwowano dla siedzib biskupstw oraz klasztorów franciszkańskich, pozostałe miejscowości (95 lokalizacji) oznaczono sygnaturami wskazującymi na rodzaj danej placówki zakonnej opisanymi w legendzie. Taki znak na mapie określonego kształtu zawiera w jego środku wartość liczbową, odpowiadającą nazwie konkretnej miejscowości. Podanie nazwy na samej mapie byłoby mało czytelne przy tak znaczącej liczbie miejsc i zastosowanej skali (1:600 000), dlatego ich zestawienie przedstawiono

w osobnym wykazie domów zakonnych i parafii (oraz innych rodzajów placówek) na oddzielnej stronie.

Na kartografowanym obszarze zaznaczono wszystkie parafie należące do poszczególnych diecezji, ale z zastrzeżeniem, iż prawdopodobnie były one związane z obszarem działania zakonników prowincji Najświętszego Zbawiciela³⁴. Zaznaczenie parafii ukazuje nie tylko lokalizację klasztorów franciszkańskich i ich charakter *stricte* zakony. Pozwala też wskazać liczbę jednostek administracji szczebla parafii obsługiwanych przez zakonników w poszczególnych diecezjach. Ustalenie proporcji między parafiami objętymi opieką przez kler diecezjalny i zakonników przedstawia istotne znaczenie działalności zakonów, w tym franciszkanów dla duszpasterstwa na terenie Dalmacji. Dzięki temu możliwe jest zapoznanie z obszarem, na którym franciszkanie prowincji dalmackiej działali, lokalizacją miejscowości i rodzajem ich duszpasterskiego charakteru czy nasileniem występowania placówek w określonych regionach Dalmacji wynikającym m.in. z warunków geograficznych wpływających na taką a nie inną lokalizację (jednak brak na mapie zaznaczenia ukształtowania terenu wymaga sięgnięcia po inne pomoce naukowe), a porównanie informacji z innymi źródłami – na zasięg działalności franciszkanów z innych prowincji lub zakonów.

Schematyzm braci mniejszych również z obszaru dawnej Jugosławii odnoszący się do prowincji chorwackiej pw. św. św. Cyryla i Metodego na 1969 r. ukazuje zgoła inne podejście do zagadnienia kartografowania struktur zakonnych³⁵. Autor mapy (Fot. 9), który pozostaje anonimowy, pewne jej elementy uprościł a inne rozbudował, przez co analizy ich treści są odmienne w stosunku do omawianych wcześniej map dalmackich. Nie posiada ona, oprócz granic prowincji i granic diecezji, żadnych innych, w tym państwowych. Ich brak co prawda utrudnia ustalenie najbliższego sąsiedztwa, ale zaznaczenie sieci rzecznej (również poza granicami prowincji) niweluje nieco ten problem. Zdaje się nawet, że zamieszczenie najważniejszych rzek (choć bez nazw) czy wyraźniejsze wyodrębnienie linii brzegowej poprzez zastosowanie metody kreskowej, czyni ją bardziej czytelną niż kartowania prowincji dalmackiej.

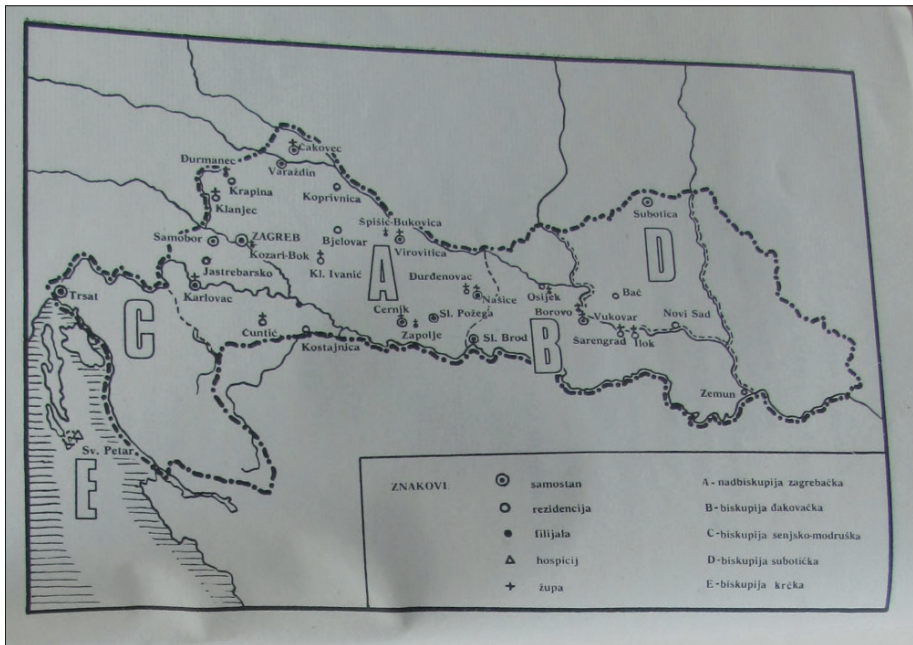
Niniejsze przedstawienie kartograficzne nie posiada jednak wielu istotnych dla tego rodzaju prezentacji elementów. Mowa jest tutaj o szczegółach takich

34 Według schematyzmu prowincja pw. Najświętszego Zbawiciela sprawowała pieczę nad 76 parafiami, co oznaczałoby, że 19 podlegało duchowieństwu diecezjalnemu. Tymczasem zestawienia statystyczne z tego okresu wskazują na znacznie wyższe liczby i mogą dotyczyć większego terytorium – objętego też przede wszystkim działalnością prowincji dalmackiej pw. św. Hieronima. Dla przykładu tylko w dwóch z czterech diecezji obejmujących środkową część prowincji i zaznaczonych na mapie: diecezji szybenickiej w latach 1950–1969 było około 60 parafii, zaś w diecezji splicko-makarskiej ok. 150, por. *Schematismus Provinciae Dalmatae...*, s. 205–206; *Diocese of Šibenik (Knin) [Statistics]*, [online] <https://www.catholic-hierarchy.org/diocese/dsibe.html>; *Archdiocese of Split-Makarska [Statistics]*, <https://www.catholic-hierarchy.org/diocese/dspli.html> [dostęp 05.11.2023].

35 *Šematizam Hrvatske franjevačke...*, s. [10].

jak tytuł, ale też skala, podziałka, siatka geograficzna czy inne odwołania ułatwiające ustalenie odległości; legenda nie opisuje nawet zasadniczych treści, jak wspomniane rodzaje granic, których istoty należy się domyślać. Podobnie w treści mapy nie zostały opisane rzeki; zaznaczono jedynie ich biegi.

Fot. 9.

Źródło: *Šematizam Hrvatske franjevačke provincije svetog Ćirila i Metoda*, Zagreb 1969, s. [10]. Zdjęcie: E. Chomentowska

Omawiana ilustracja posiada za to rozbudowany wykaz sygnatur z pięcioma kategoriami symboli oznaczającymi kolejno: klasztor, rezydencję, filię, szpital i parafię oraz literowe oznaczenie poszczególnych nazw (archi)diecezji. Ta ostatnia informacja, której brakuje w prowincji dalmackiej, znacząco ułatwia czytelnikowi zorientowanie się w strukturach Kościoła Powszechnego na tym terenie. Na mapie diecezje te zostały bowiem oznaczone systemem dużych liter (od A do E), ale bez opisanego pozostało terytorium wysunięte najdalej na wschód. Przebieg granic wskazuje, iż jest to teren obejmujący dzisiejszą diecezję zrenjanijską, która w omawianym czasie była administraturą apostolską³⁶. Możliwe, że właśnie z tego powodu nie posiada on żadnego oznaczenia literowego. Ponieważ franciszkanie nie mieli tam żadnej placówki, a mimo to

³⁶ Зрењанинска бискупија, [online] https://sr.wikipedia.org/wiki/Зрењанинска_бискупија [dostęp 05.11.2023].

terytorium tej diecezji „włączono” w granice prowincji chorwackiej, wymaga to przeprowadzenia bardziej szczegółowych analiz.

Zaprezentowanie kilku map powstałych dla niewielkiej liczby prowincji za ledwie dwóch zakonów ukazuje już różnorodność tego rodzaju przedstawień w schematyzmach. Są to zarówno proste kartografowania lokalizacji domów zakonnych należących do danej prowincji, jak też znacznie rozbudowane tematycznie obrazy przestrzeni, ukazujące je na tle innych struktur zakonnych, kościelnych czy państwowych. Różna jest też ich szczegółowość. Gwoli krótkiego podsumowania potwierdzić należy, iż trudno na podstawie tak niewielu przykładów wysnuć generalne wnioski, ale można dokonać już porównania i wskazać pewne podobieństwa oraz różnice. Do tych pierwszych zaliczyć należy różnego stopnia „niedoskonałości” w metodologii tworzenia map, które nie ominęły żadnego autora. Do najczęstszych należy brak: skali, podziałki lub innych elementów umożliwiających ustalenie odległości na mapach (występuje tylko na czterech); daty powstania, autorstwa, a nawet, choć jest to za ledwie jeden przypadek – tytułu. Ponadto brakuje w legendach omówienia wszystkich elementów występujących na przedstawieniu kartograficznym, których występowanie nie jest obecnie oczywiste, a takim zapewne wydawało się autorowi (na przykład nie wiadomo, co wyznaczają granice wewnętrzne na mapie prowincji chorwackiej franciszkanów czy misji prowincji węgierskiej jezuitów)³⁷. Jednocześnie w większości przypadków (z wyjątkiem nowej prowincji czeskiej jezuitów i hercegowińskiej franciszkanów) rozróżniano charakter placówek poprzez zastosowanie różnych sygnatur, zazwyczaj geometrycznych lub literowych. Wiele z map zawiera więcej informacji niż jedynie sama lokalizacja domów zakonnych. Czescy jezuita prezentują historię ponad 150 lat działalności zakonu na ziemiach tego państwa, węgierscy informują w treści mapy o dacie powstania poszczególnych placówek, a franciszkanie umieszczają je w szerokim kontekście geografii diecezjalnej.

Na pewno jednak, bez względu na jakość map, dawały one ówczesnemu czytelnikowi pogląd na rozmieszczenie klasztorów, które zostały opisane w schematyzmach. Tym samym był to rodzaj „oddziaływania” przez autorów na wyobraźnię przestrzenną odbiorcy: lokalizacja placówek na określonym, sprecyzowanym terytorium, czyniła z nich konkretne, dające zidentyfikować się miejsce, a nie tylko kolejną pozycję w wykazie alfabetycznym bądź

37 J. Kuna, *Metodyczne aspekty analiz przestrzennych GIS wykorzystujących dawne mapy topograficzne*, [w:] *Dawne mapy topograficzne w badaniach geograficzno-historycznych*, red. A. Czerny, Lublin 2015, s. 139.

chronologicznym. Dzisiejszym użytkownikom przedstawienia te również przybliżają konkretne miejsca a ponadto służą dodatkową pomocą. Znacznie łatwiej jest bowiem dokonać interesujących ich analiz, gdy zapewniony jest dostęp do już stworzonej mapy, tym bardziej jeżeli zmieniło się nazewnictwo czy granice jednostek administracyjnych. Niezastąpione zaś stają się, gdy klasztory uległy likwidacji i trudniej niż w przypadku działających ustalić ich położenie.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Catalogus Provinciae Bohemiae Societatis Iesu ineunte anno 1939*, Pragae [1939].
Catalogus Provinciae Hungariae Societatis Iesu anni 1940, Budapestini 1940.
Catalogus Provinciae Hungariae Societatis Iesu ineunte anno MCMXLVIII, Budapestini 1948.
Catalogus Provinciae Hungariae Societatis Iesu ineunte anno MCMXLIX, Budapestini [1949].
Schematismus almae missionariae provinciae Ordinis Fratrum Minorum in Hercegovina ad Annum Iubilarem Christi Redemptoris 1933, Sarajevi 1933.
Schematismus Provinciae Dalmatae SS. Redemptoris Ordinis Fratrum Minorum (Croatia-Jugoslavia) anno 1965, Spalati 1965.
Schematyzm diecezji legnickiej 1997, oprac. J. Lisowski, W. Mróz, P. Nowosielski i in., Legnica [1997].
Šematizam Hrvatske franjevačke provincije svetog Ćirila i Metoda, Zagreb 1969.

Literatura

- Atlas historyczny (archi)diecezji lubelskiej 1805–2010. The Atlas of the Lublin (Arch)Diocese 1805–2010*, praca zespołowa pod red. H. Gapskiego, Lublin 2011.
Atlas historyczny metropolii przemyskiej. (Archi)diecezja przemyska, diecezja rzeszowska, diecezja zamojsko-lubaczowska ok. 1340–2018. The historical Atlas of the Metropolis of Przemysł. (Archi)Diocese of Przemysł, Diocese of Rzeszów, Diocese of Zamość-Lubaczów, praca zespołowa pod red. H. Gapskiego, współaut. E. Chomentowska i in., Lublin 2019.
Chomentowska E., *Bibliografia schematyzmów zakonów męskich z ziem dawnej Rzeczypospolitej z lat 1718–1918. Bibliography of schematisms of male religious orders in the former Poland between 1718–1918*, Lublin 2016.
Chomentowska E., *Katalog schematyzmów i rubrycel zakonnych w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II. Schematyzmy generalne oraz druki jednostek administracji zakonnej poza Polską. Catalogue of religious schematisms (directories) and rubrycles in the collection of the University Library of the John Paul II the Catholic University of Lublin. General schematisms and prints of religious administration units outside Poland*, Lublin 2023.

- Chomentowska E., *Schematyzmy karmelitów prowincji galicyjskiej*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2022, t. 119, s. 51–64, [online] <https://doi.org/10.31743/abmk.12319>. [dostęp 13.12.2023].
- Chomentowska E., *Schematyzmy zakonów męskich z ziem dawnej Rzeczypospolitej z lat 1718–1918. Studium źródłoznawcze*, Lublin 2016.
- Chomentowska E., *Skład personalny klasztoru w Radecknicy w latach 1858–1863 w świetle schematyzmów zakonnych*, [w:] *Na tym miejscu chwala Ojca Najwyższego odprawić się będzie... W setną rocznicę rewindykacji klasztoru oo. Bernardynów w Radecknicy*, red. I.M. Janusz, A.K. Sitnik, Kalwaria Zebrzydowska 2019, s. 83–107.
- Dawne mapy jako źródła historyczne*, red. B. Konopska, Warszawa 2012.
- Dawne mapy jako źródła w badaniach geograficznych i historycznych*, red. B. Konopska, J. Ostrowski, Warszawa 2014.
- Krucki Ł., *Rubrycele i schematyzmy archidiecezji gnieźnieńskiej (1532–2019)*, „Roczniki Teologiczne” 2020, t. 67, z. 4, s. 5–8.
- Krucki Ł., *Rubrycele i schematyzmy archidiecezji gnieźnieńskiej. Katalog druków przechowywanych w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie*, Gniezno 2016.
- Kuna J., *Metodyczne aspekty analiz przestrzennych GIS wykorzystujących dawne mapy topograficzne*, [w:] *Dawne mapy topograficzne w badaniach geograficzno-historycznych*, red. A. Czerny, Lublin 2015, s. 125–150.
- Kwiatek J., *Początki gimnazjów na Górnym Śląsku – od jezuickiego «Carolinum» do reform Wilhelma Humboldta*, „Kwartalnik Opolski” 2010, nr 4, s. 43–64.
- Pieniążek M., Zych M., *Mapy statystyczne. Opracowanie i prezentacja danych*, Warszawa 2017.
- Szady B., *Dawna mapa jako źródło w badaniach geograficzno-historycznych w Polsce*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2018, nr 2, s. 129–141.
- Zenderowski R., *Europa Środkowa jako «ucieczka przed Wschodem» czy «pomost» między Wschodem i Zachodem?*, [w:] *Europa Środkowa: wspólnota czy zbiorowość?*, red. R. Zenderowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 2004, s. 36–48.
- Źródła kartograficzne w badaniach krajobrazu kulturowego*, red. J. Plit, J. Nita, Sosnowiec 2012.

Netografia

- Archdiocese of Split-Makarska [Statistics]*, [online] <https://www.catholic-hierarchy.org/diocese/dspli.html> [dostęp 05.11.2023].
- Catholic dioceses in Bosnia and Herzegovina*, [online] <http://www.gcatholic.org/dioceses/country/BA-type.htm#metr> [dostęp 05.11.2023].
- Catholic dioceses in Republic of Serbia (Serbia)* [online] <http://www.gcatholic.org/dioceses/country/RS-type.htm> [dostęp 05.11.2023].
- Diocese of Šibenik (Knin) [Statistics]*, [online] <https://www.catholic-hierarchy.org/diocese/dsibe.html> [dostęp 05.11.2023].

- Dioecese od Skopje*, [online] <http://www.gcatholic.org/dioceses/dioecese/skop0.htm> [dostęp 05.11.2023].
- Fejers J., De Cock J., *Data chronologica originis et evolutionis regionum provinciarum 1774–1958*, Rzym 1997, [online] https://arsi.jesuits.global/wp-content/uploads/2022/03/data_chronologica_pre1958.pdf [dostęp 05.11.2023].
- Funkcja Cieniowanie rzeźby terenu*, [online] <https://doc.arcgis.com/pl/arcgis-online/analyze/hillshade-function.htm> [dostęp 05.11.2023].
- Metody Przedstawiania Rzeźby Terenu na mapach*, [online] <https://zpe.gov.pl/pdf/P116BHYux> [dostęp 05.11.2023].
- Povijest Provincije*, [online] <https://ofm-sv-jeronim.hr/povijesni-pregled/> [dostęp 05.11.2023].
- Povijest Provincije*, [online] <https://www.franjevci-split.hr/povijest-provincije/> [dostęp 05.11.2023].
- Zrenjaninska biskupija*, https://sr.wikipedia.org/wiki/Зрењанинска_бискупија [dostęp 05.11.2023].